

Μια μικρογραφία της οικονομικής κρίσης: Εκφάνσεις της ανάπτυξης και της υπανάπτυξης στη Θηρασιά

Μπούφαλης Α.¹ και Αθανασίου Κ.²

¹ Υπ. Διδάκτορας, Τομέας Κλασικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 54124, Θεσσαλονίκη, Ελλάδα, angelosboufalis@yahoo.com

² Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 54124, Θεσσαλονίκη, Ελλάδα, athanasioukon@gmail.com

Περίληψη

Στόχος της έρευνας αυτής, που εκπονείται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Διαχρονικοί Νησιωτικοί Πολιτισμοί: Η Περίπτωση της Θηρασίας», είναι η μελέτη της οικιστικής, πληθυσμιακής και οικονομικής ανάπτυξης του νησιού, όπως αυτή αποτυπώνεται στο τοπίο του, και με την επικουρική χρήση ιστορικών και αρχειακών πηγών. Η μελέτη βασίζεται στη συστηματική καταγραφή των ανθρωπογενών κατασκευών (οικισμοί, πεζούλες, ρυμίδια, αλώνια, ναοί, αποθήκες κ.α.), των καλλιεργειών, καθώς και της πληθυσμιακής διασποράς στο νησί κατά τους δύο τελευταίους αιώνες (19ος-21ος), και αποσκοπεί στην κατανόηση των αιτιών που οδηγούν σε οικονομική ύφεση, και των μηχανισμών που ενεργοποιεί η τοπική κοινωνία (αλλά και οι απόδημοι Θηρασιώτες) για την αντιμετώπισή της.

Κεντρικής σημασίας αναδεικνύεται η ευελιξία της αγροτικής κοινωνίας σε περιόδους ύφεσης, αλλά και ο εγγενής περιορισμός της ως προς τις δυνατότητες ανάπτυξης και μετασχηματισμού. Η απόκλιση που παρατηρείται διαχρονικά σε σχέση με τη Θήρα αποκαλύπτει την ανεπάρκεια της περιβαλλοντικής αιτιοκρατίας να εξηγήσει την άνιση ανάπτυξη μεταξύ των δύο νησιών, καθώς πέραν του μεγέθους, διαφέρουν ουσιαστικά μόνο στην παρουσία ανεπτυγμένων κοινωνικών δομών στο νησί της Θήρας. Η εκβιομηχάνιση κατά τον 19ο αιώνα, αν και βραχύβια και υποτυπώδης, είχε σημαντικό αντίκτυπο στο νησί, όσο και η αποβιομηχάνιση, ενώ σοβαρές ήταν οι επιπτώσεις της ναυτιλιακής κρίσης των αρχών του 20ου αιώνα. Αυτές μαρτυρούν τον αποκλεισμό των Θηρασιωτών από τα μέσα παραγωγής τους, δηλαδή την έγγειο ιδιοκτησία, και εξηγούν έτσι την επιρρέπεια του νησιού στην ανέχεια.

Abstract

The aim of this research, conducted as part of the wider research programme “Diachronic Island Civilisations: the case of Therasia”, is the study of the ekistics, the demographics and the economic development of the island, as it is reflected on the landscape, also drawing information from historical and archival sources. The study is based on the systematic recording of the elements of the man-made environment (settlements, terraces, roads, thresh floors, churches, etc.), land use, and the population dispersal on the island during the last two centuries, and aims at understanding the reasons of economic recession, as well as the mechanisms that are employed by the locals (but also the emigrants from the island) to face such situations.

Of major importance seems to be the flexibility of the agricultural society in periods of crisis, as well as the inherent limitations towards any potential for development and change. The divergence that is constant between Therasia and Thera reveals the deficiency of the environmental determinism to justify the uneven development (Smith 1984) between the two islands, as, apart from the difference in size, they differ only in the presence of a bourgeoisie in Thera. The industrialization during the 19th century, however short-lived and dwarfed, had considerable impact on the island (Παπαστεφανάκη 2005; Μπελαβίλας 2009), and the same was the case for de-industrialization, while the effects of the Greek “maritime crisis” of the early 20th century were grave. The above attest the exclusion of the people of Therasia from their means of production, namely land ownership, and thus explain the island’s inclination to poverty (De Angelis 2013, 41-79).

Λέξεις Κλειδιά: Θηρασία (Σαντορίνη), 19ος αιώνας, πληθυσμιακές αλλαγές, οικονομική ανάπτυξη, οικιστική

Keywords: Therasia (Santorini), 19th century, population change, economic development, ekistics

Εισαγωγή

Το μικρό νησί της Θηρασίας, που μαζί με τη Θήρα συναποτελούν το νησιωτικό σύμπλεγμα της Σαντορίνης, είναι ένας τόπος που ανέκαθεν αντιμετώπιζε πρόβλημα επιβίωσης. Αφενός, λόγω των περιορισμένων παραγωγικών δυνατοτήτων της, και, αφετέρου, εξ αιτίας της εξάρτησής της από τη Θήρα, η Θηρασιά ήταν πάντα εκτεθειμένη σε τοπικές, εθνικές και διεθνείς κρίσεις. Από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα έχει περάσει μία σειρά από αυτές (πόλεμοι, φυσικές καταστροφές, οικονομικές κρίσεις), ο αντίκτυπος των οποίων είναι εμφανής στον πληθυσμό του νησιού. Αντίστοιχα, παρουσιάζει άμεσες αντιδράσεις σε ευκαιρίες οικονομικής ανάπτυξης, δείχνοντας ότι ο πληθυσμός της παραμένει σε εγρήγορση.

Στόχος της έρευνας αυτής, που εκπονείται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Διαχρονικοί Νησιωτικοί Πολιτισμοί: Η Περίπτωση της Θηρασίας»¹, είναι η μελέτη της οικιστικής, πληθυσμιακής και οικονομικής ανάπτυξης του νησιού, όπως αυτή αποτυπώνεται στο τοπίο του, και, όπως παραδίδεται από τις ιστορικές και αρχαιολογικές πηγές. Το ραγδαία μεταβαλλόμενο ανθρωπογενές τοπίο, αλλά και η σπανιότητα ιστορικών αναφορών πριν τον 19ο αιώνα περιόρισαν την περίοδο μελέτης στους δύο τελευταίους αιώνες. Η αναδρομή στο παρελθόν βοηθά στην αξιολόγηση των αιτιών που οδηγούν σε οικονομική ύφεση, καθιστώντας την περίπτωση της Θηρασίας μια επεξηγηματική ιστορική περίπτωση για την σημερινή κρίση. Αναφορικά με τη τελευταία, η παρακολούθηση της αγροτικής παραγωγής και των πληθυσμιακών μεταβολών κατά την τελευταία δεκαετία αποσκοπεί στην εκτίμηση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στο νησί, και στην κατανόηση των μηχανισμών που ενεργοποιεί η τοπική κοινωνία (αλλά και οι απόδημοι Θηρασιώτες) για την αντιμετώπισή της.

Βασική για την κατανόηση των ευρημάτων της έρευνας υπήρξε η έννοια της *πρωταρχικής συσσώρευσης*, της ιστορικής διαδικασίας που γέννησε τις προϋποθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, δηλαδή τη δημιουργία ενός τμήματος πληθυσμού που επιβιώνει από την διάθεση της εργατικής του δύναμης σε μια εκκολαπτόμενη αγορά εργασίας, και τη συσσώρευση κεφαλαίου (Marx 1976). Ειδικότερα, η έννοια της *πρωταρχικής συσσώρευσης* όπως ερμηνεύεται από τους αυτόνομους μαρξιστές, ως μία δυναμική διαδικασία που δεν παύει με την αρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, αλλά στοχεύει στη συνεχή διαιώνισή της (Perelman 2000, 25-37; De Angelis 2013, 41-79), αποδείχθηκε χρήσιμο θεωρητικό εργαλείο κατά τη μελέτη της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Θηρασίας.

Στο πλαίσιο αυτό εξετάστηκε και η αναπόφευκτη σύγκριση με τη Θήρα, τη “Μεγάλη Στεριά” όπως συνήθιζαν να την αποκαλούν οι Θηρασιώτες (Γ. Μπαλής, προφ. μαρτυρία), που αποκαλύπτει την ανεπάρκεια της περιβαλλοντικής αιτιοκρατίας να εξηγήσει την άνιση ανάπτυξη (βλ. Smith 1984) μεταξύ των δύο νησιών, αφού πέραν του μεγέθους δεν διαφέρουν σημαντικά. Τα δύο νησιά δεν θα πρέπει να θεωρούνται ξεχωριστές οντότητες, αλλά μέρη ενός συνόλου, και η μεταξύ τους σχέση μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή, αν η Θηρασιά θεωρηθεί μέρος της ενδοχώρας των αστικών οικισμών της Σαντορίνης. Ως εκ τούτου, η αστική τάξη της Θήρας, δεν είναι μία εξωτερική πηγή εξουσίας. Η απουσία της από τη Θηρασιά είναι συνάρτηση άλλων παραγόντων που σχετίζονται με τον καταμερισμό εργασίας και τη διάκριση των κοινωνικών τάξεων (Smith 1984, 41).

Υλικά και Μέθοδοι

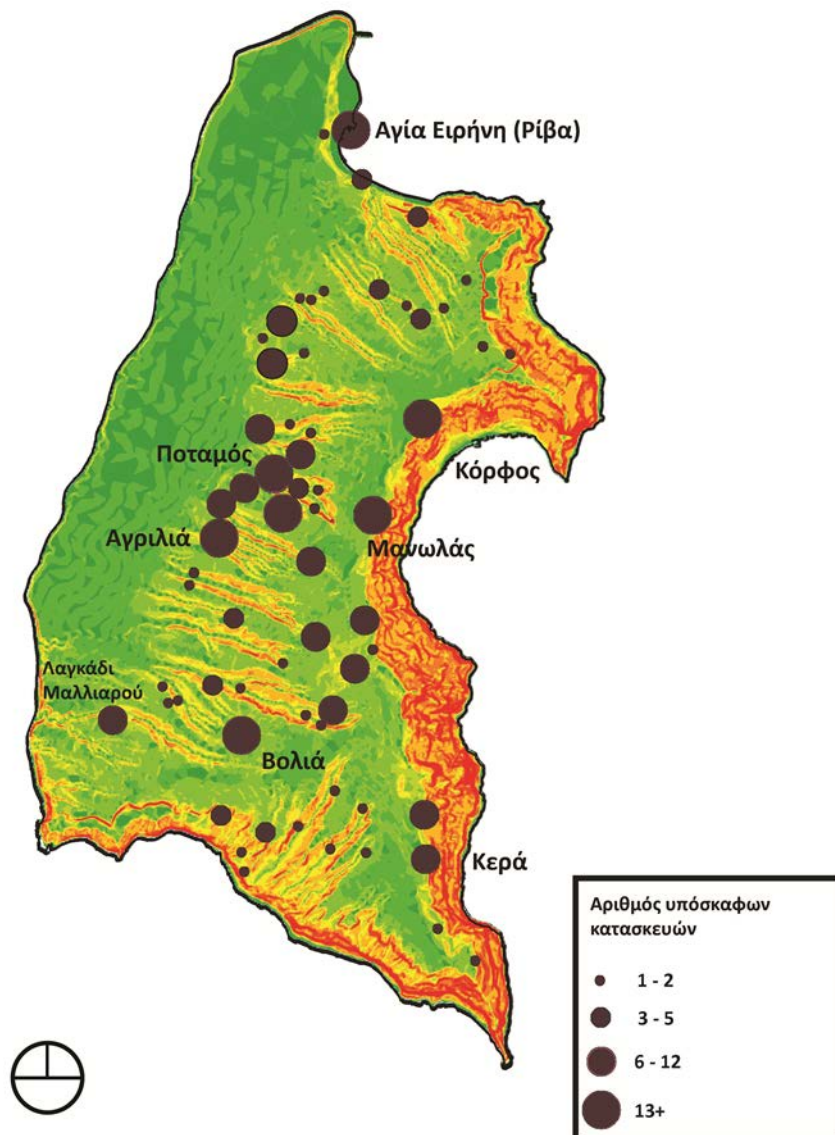
Η μελέτη βασίστηκε στην συστηματική καταγραφή των ανθρωπογενών κατασκευών (οικισμοί, πεζούλες, ρυμίδια, αλώνια, ναοί, αποθήκες κλπ.), των καλλιεργειών, καθώς και της πληθυσμιακής διασποράς στο νησί κατά τους δύο τελευταίους αιώνες. Η επιτόπια έρευνα έλαβε χώρα το διάστημα 2012-2014, κατά τη θερινή περίοδο. Στόχος ήταν η πλήρης καταγραφή των στοιχείων του ανθρωπογενούς τοπίου του νησιού σε τοπογραφικούς χάρτες κλίμακας 1:5.000 της Γ.Υ.Σ. Οι

¹ Πρόκειται για ένα διεπιστημονικό διατμηματικό πρόγραμμα που διεξάγεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (διευθ. καθ. Ί. Τζαχίλη), το Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Προστασία, Συντήρηση και Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (διευθ. καθ. Κ. Παλυβού) και την ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το 2011 εντάχθηκε στο πρόγραμμα Θαλής, δυνάμει του οποίου συμμετέχουν δύο ακόμα φορείς, το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (Δρ. Α. Σαρρής) και το τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου (Δρ. Κ. Σμπόνιας).

πληροφορίες που συλλέχθηκαν, μαζί με άλλες που προέκυψαν από την επεξεργασία αεροφωτογραφιών, ορθοφωτογραφιών και δορυφορικών εικόνων εντάχθηκαν μέσω GIS και AutoCAD σε νέους χάρτες που αποτυπώνουν την ανθρώπινη δραστηριότητα στο νησί. Παράλληλα, προχώρησε η έρευνα των ιστορικών και αρχαιικών πηγών, ενώ σημαντική υπήρξε και η αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών.

Η κατάληψη του χώρου

Αφορμή για τη παρούσα μελέτη στάθηκε ο εντοπισμός ενός πλήθους εγκαταλελειμμένων μικρών οικισμών, διάσπαρτων σε όλη την έκταση του νησιού. Ήδη στα μέσα του 19ου αιώνα οι οικισμοί της Θηρασίας είναι τέσσερις: ο Μανωλάς, ο Ποταμός, η Αγριλιά και η Κερά, ενώ εποχικά κατοικείται ο οικισμός Αγ. Ειρήνη στο λιμάνι της Ρίβας (βλ. Δε Κιγάλλας 1850, 111, καθώς και τα ΦΕΚ των διοικητικών μεταβολών στη Θηρασία στο http://www.eetaa.gr:8080/metaboles/show_metaboles_ota.jsp?toponymio_code=793). Κατά την εξερεύνηση, όμως, του νησιού εντοπίστηκαν υπόσκαφα (η συνήθης μορφή κατοίκησης στη Σαντορίνη από τον Ύστερο Μεσαίωνα και εξής, βλ. Παλυβού, υπό έκδοση) σε πολλές άλλες θέσεις. Η συστηματική καταγραφή αυτών άλλαξε την εικόνα που είχαμε για τον οικιστικό χάρτη της Θηρασίας. Πλέον, έχει διαπιστωθεί κατοίκηση σε όλη την έκταση του νησιού, σε μικρούς διάσπαρτους οικισμούς (Εικ. 1).



Εικ. 1. Χάρτης κλίσεων εδάφους της Θηρασίας με θέσεις υπόσκαφων. (© Dr. Emeri Farinetti)

Πολλά υπόσκαφα συναντώνται μεμονωμένα, σε ζεύγη ή σε ομάδες των τριών ή τεσσάρων, και έχουν μικρό μέγεθος. Αυτά θα πρέπει να λειτουργούσαν ως περιστασιακά καταλύματα, αποθήκες και χώροι σταυλισμού. Ειδικότερα, οι συστάδες τριών έως πέντε υπόσκαφων, που αριθμούν εννέα και είναι διάσπαρτες σε όλο το νησί, ίσως αποτελούν αυτοτελείς οικιστικές ενότητες. Οι συστάδες που βρίσκονται στο βόρειο τμήμα του νησιού πράγματι παρουσιάζουν χαρακτηριστικά της τυπικής οικιστικής μονάδας στη Θηρασιά (βλ. Δανιήλ και Ζαχαράτος, υπό έκδοση). ωστόσο, δεν ισχύει το ίδιο για τις συστάδες στο νότιο τμήμα του νησιού. Εξίσου πολλά υπόσκαφα συναντώνται σε συστάδες που αριθμούν τουλάχιστον έξι. Εικόσι δύο τέτοιες συστάδες έχουν εντοπιστεί, και για τις περισσότερες εξ αυτών έχουμε προφορικές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν την οικιστική τους λειτουργία μέχρι και τα μέσα του 20ου αιώνα. Από τη χωροθέτηση των οικισμών αυτών αναδεικνύεται η σημασία της περιοχής του Ποταμού που βρίσκεται σε κομβική θέση στο κέντρο του νησιού και μοιάζει να συσπειρώνει γύρω του αρκετούς από αυτούς. Θέσεις που ελέγχουν εκτεταμένες αρόσιμες επιφάνειες καταλάμβαναν και οι υπόλοιπες συστάδες που αριθμούν περισσότερα από δώδεκα υπόσκαφα και είναι αναμφίβολα οικισμοί.

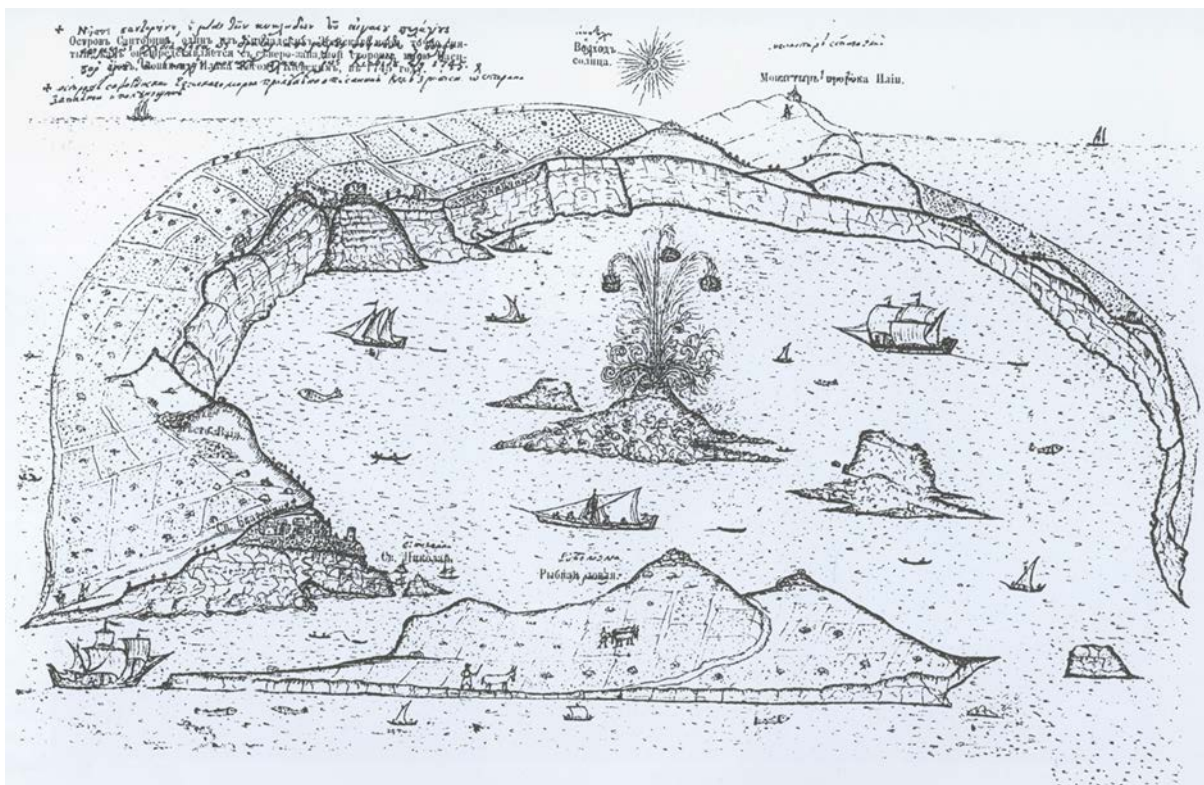
Η αδυναμία στις περισσότερες περιπτώσεις να προσδιοριστούν χρονολογικά η ίδρυση και η εγκατάλειψη του εκάστοτε οικισμού, δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε εάν όλοι αυτοί είναι σύγχρονοι μεταξύ τους ή εάν έχουμε εσωτερικές πληθυσμιακές μετακινήσεις. Μπορούμε να κάνουμε, ωστόσο, με σχετική ασφάλεια δύο υποθέσεις: α) ότι οι μικροί οικισμοί που βρίσκονται κοντά στην Αγριλιά και τον Ποταμό προηγούνται ή συμπίπτουν χρονικά με αυτούς, αφού η μετακίνηση από την μεγαλύτερη προς μια μικρότερη οικιστική ενότητα έρχεται σε αντίθεση προς την τάση που παρατηρείται και στους δύο, όσο και στον Μανωλά, να επεκταθούν και ενοποιηθούν οι διακριτές συνοικίες που τους συναποτελούν, και β) ότι το νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού είχε ερημωθεί ήδη στα μέσα του 19ου αιώνα, αφού τα Βολιά, ένας αξιόλογος οικισμός σε έκταση και αριθμό υπόσκαφων, καθώς και ο ανώνυμος οικισμός στο *Λαγκάδι του Μαλλιαρού*, φέρονται στην προφορική παράδοση της Θηρασίας ως εγκαταλελειμμένοι προ αμνημονεύτων χρόνων, κάτι στο οποίο συνηγορεί και η απουσία τους από όλες τις απογραφές πληθυσμού. Χαρακτηριστική είναι και η κατάργηση δύο υπόσκαφων ναών στο νότιο τμήμα του νησιού και η μεταφορά της λατρείας στην Αγριλιά και τον Ποταμό (Παπαμανώλης 1932, 103-104).

Η οικιστική, και άρα πληθυσμιακή, ανάπτυξη των τριών κύριων οικισμών (Μανωλάς, Ποταμός, Αγριλιά) μόνο εν μέρει οφείλεται σε μετακινήσεις λόγω εγκατάλειψης οικισμών και συνοικισμούς διακριτών συνοικιών. Ο 19ος αιώνας είναι περίοδος πληθυσμιακής ανάπτυξης για τη Σαντορίνη.

Η εκμετάλλευση του χώρου

Η πληθυσμιακή αύξηση κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα θα μπορούσε να εξηγήσει την –κυριολεκτικά– ακραία εκμετάλλευση του διαθέσιμου χώρου στο νησί που έχει επιτευχθεί με την δημιουργία αναλλημάτων, μία ιδιαίτερα εκτεταμένη τεχνική στη Θηρασιά, όπως και στα περισσότερα νησιά του Αιγαίου. Από τα 9.213.935 τ.μ. της συνολικής έκτασης της Θηρασίας, τα 6.976.465 τ.μ. (το 75,72 %) είναι διαμορφωμένα σε πεζούλες (Πίν. 2). Ωστόσο, η χρονολόγηση των αναλλημάτων τοίχων είναι εξίσου προβληματική με τη χρονολόγηση των οικισμών καθιστώντας αδύνατον να προσδιοριστεί ο χρόνος κατασκευής τους (Foxhall 1996, 61).

Ο Δε Κιγάλλας, ήδη το 1850 (σελ. 110), αναφέρει ότι η Θηρασιά είναι «σχεδόν άπασα καλλιεργημένη», ενώ αντίστοιχη μαρτυρία παίρνουμε από την σχεδιαστική απεικόνιση της νήσου από τον Ρώσο μοναχό Vasilij Grigorovič Barskij, την οποία επιμελήθηκε κατά το ταξίδι του στην Ελλάδα το 1745: η πλήρης έκταση, εκτός των κορυφών, είναι χωρισμένη σε καλλιεργήσιμα χωράφια, ορισμένα με ένα μικρό δέντρο στο κέντρο τους (πιθανότατα συκιά, βλ. Δε Κιγάλλας 1850, 110), ενώ διακρίνεται και ένας ζευγολάτης (Εικ. 2). Οι μαρτυρίες αυτές που χρονολογούνται πριν τα μέσα του 19ου αιώνα, υποδεικνύουν ότι η δημογραφική αύξηση δεν συνοδεύτηκε από αύξηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, όπως δεν συνοδεύτηκε και από αύξηση της παραγωγής. Ο Bent (1885, 122) αναφέρει για τη Σαντορίνη του 1868: «without the vineyards Santorin would be a desert. There is not enough barley grown to support a quarter of the inhabitants, there is not nearly straw enough for the mules», που σε ουδεμία αντίθεση έρχεται με τα όσα αναφέρει προ διακοσίων ετών ο Richard (1657, 35-40). Μάλιστα, απογραφές εισαγόμενων προϊόντων στη Σαντορίνη την περίοδο αυτή περιλαμβάνουν μεγάλες ποσότητες τροφίμων όλων των ειδών (βλ. Δε Κιγάλλας 1850, 88 για το έτος 1841, και ΕΤΕ 1997, 44 για το έτος 1870).



Εικ. 2. V. Barskij, σχέδιο, 1745. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Είναι προφανές ότι το νησί αδυνατούσε να θρέψει τους κατοίκους του. Η παραγωγή δημητριακών και οσπρίων στη Θηρασιά υπολείπεται κατά πολύ της παραγωγής οίνου και βάμβακος (Δε Κιγάλλας 1850, 112), που κυρίως από τα μέσα του 19ου αιώνα μεγιστοποιείται (Καφούρος 2001, 479), συνοδευόμενη από αύξηση της παραγωγής της φάβας (Καφούρος 2001, 481), την οποία συνήθως καλλιεργούν ανάμεσα στα αμπέλια. Ενδεικτικό είναι μάλιστα ότι μέχρι το 1850 ενώ ο πληθυσμός της Σαντορίνης αυξάνεται σημαντικά (κατά 20,28 % στη Θήρα και 39,35 % στη Θηρασιά, βλ. Πίν. 1) η παραγωγή κριθαριού μειώνεται κατά 38,75 % σε σχέση με το 1835 (Καφούρος 2001, 482). Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό του εμπορικού χαρακτήρα της οικονομίας της Θηρασιάς, και κατ' επέκταση ολόκληρης της Σαντορίνης. Δεν είναι όμως σαφές, εάν αυτός διαμορφώθηκε αποκλειστικά βάσει των ευνοϊκών εδαφολογικών, υδρολογικών και κλιματολογικών συνθηκών, ή εάν επελέγη κερδοσκοπικά.

Πίν. 1. Ο πληθυσμός της Θηρασιάς, 1821-2011. Πηγές: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος; Μπίστης 1967, 48 πίν. Β, 51-52 πίν. Δ, 55 πίν. ΣΤ; Δημητρόπουλος 2004, 188.

Έτος	1821	1828	1832	1834	1835	1839	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1861	1870	1879	1889	1896	1907	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981	1991	2001	2011
Συνολικός Πληθυσμός	300	319	400	319			517	523	526	543	546	624	632	574	574	602	671	601	812	855	679	668	657	600/621	501	399	291	245	233	278	319
Μανωλάς																		[116]			374				302	266	168	152	142	158	160
Αγγυλιά																		[42]			145				70	35	11	0	0	2	2
Ποταμός																		[88]			160				127	98	112	93	83	30	113
Κερά																		[22]													
Αγ. Ειρήνη																															
Κόρφος																															
Θήρα	10.527				10.980	11.646	13.774						14.156		14.965	14.576	14.783	12.761	13.617		12.109	10.386	10.141		9.332	7.751	6.196	7.083	9.360	10.407	12.699

Πίν. 2. Οι χρήσεις γης στη Θηρασιά (επιτόπια καταγραφή 2012-2014).

Τύπος έκτασης	Έκταση σε τ.μ.	ποσοστό έκτασης (%)
μη εκμεταλλεύσιμη (ακτές, γκρεμνά, βραχώδης)	2.237.470	24,28
διαμορφωμένη σε πεζούλες	6.976.465	75,72
καλλιεργήσιμη	6.381.080	69,25
καλλιεργούμενη (2012-2014)	729.387	7,92
αμπέλια	558.974	6,07
χωράφια	170.413	1,85
χέρσα	5.651.693	61,33
καταλαμβανόμενη από οικισμούς	276.327	3,00
καταλαμβανόμενη από άλλες δομές	5.649	0,06
καταλαμβανόμενη από το οδικό δίκτυο	172.867	1,88
ορυχείων (πρότερα καλλιεργήσιμη)	140.542	1,53
Συνολική	9.213.935	100

Τα στοιχεία υποστηρίζουν τη δεύτερη άποψη. Η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, το 1774, άνοιξε τις ρώσικες αγορές της Μαύρης Θάλασσας, όπου τα κρασιά της Σαντορίνης και κυρίως το *vinsanto* έχαιραν μεγάλης εκτίμησης και πωλούνταν σε υψηλές τιμές (Δε Κιγάλλας 1850, 87-88; Bent 1885, 121; Freese 2005, 19-20). Μέχρι το 1874 η καλλιέργεια και παραγωγή σταφυλιού πολλαπλασιάζεται ραγδαία (Freese 2005, 20 και 52, fig. 2.4).

Η μονοκαλλιέργεια κερδοφόρων ειδών, εις βάρος της παραγωγής ειδών πρώτης ανάγκης, ενδεχομένως σχετίζεται και με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Θηρασιάς. Το μεγαλύτερο μέρος των κτημάτων του νησιού ανήκε σε Θηραίους γαιοκτήμονες που κατοικούσαν στην Οία και τα Φηρά (Δε Κιγάλλας 1850, 112 σημ. 1; Bent 1885, 142), ενώ σημαντικό μέρος κατείχαν η Ορθόδοξη και η Καθολική Επισκοπή: το 1841, το 39 % των αμπελώνων της Σαντορίνης βρισκόταν στη ιδιοκτησία τους (Freese 2005, 20). Από τους 517 κατοίκους της Θηρασιάς, κατά το έτος 1848, μόνο οι 161 ήταν ενήλικες (και των δύο φύλων), μεταξύ των οποίων επαγγέλλονται γεωργοί (προφανώς ακτήμονες) οι 31, και κτηματίες (προφανώς μικροκαλλιεργητές) μόλις 32 (Δε Κιγάλλας 1850, 111). Παρόμοια παρουσιάζεται η κατάσταση στη Θήρα κατά το έτος 1841 (Δε Κιγάλλας 1850, 47, βλ. και σελ. 50): σε σύνολο παραγωγικού πληθυσμού 4.869, οι μεγαλοκτηματίες αριθμούν 162, οι μικροϊδιοκτήτες 941, και οι γεωργοί (προφανώς ακτήμονες) 1.190. Αντίστοιχη είναι η εικόνα στο σύνολο της Σαντορίνης κατά το έτος 1870 (ΕΤΕ 1997, 43): σε σύνολο παραγωγικού πληθυσμού 4.362, οι κτηματίες Α΄ τάξεως αριθμούν 184, οι τεχνίτες και έμποροι μικροϊδιοκτήτες γης 961, και οι γεωργοί (προφανώς ακτήμονες) 909.

Το σημαντικό ποσοστό ακτημόνων γεωργών, που, εάν μεταφραστεί σε ακτήμονες οικογένειες, αντιστοιχεί σε ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό επί του συνόλου του πληθυσμού (Δε Κιγάλλας 1850, 50: «το τριτημόριον»), αναμφίβολα, εξασφάλιζε την επιβίωσή του σχηματίζοντας άτυπες ή και τυπικές, υπό μορφή καλλιεργητικών συμβολαίων (Ζέη 2005), σχέσεις εξάρτησης από τους μεγαλοκτηματίες. Οι σχέσεις αυτές πιθανώς αποτυπώνονται χωρικά στο πλήθος των μικρών διάσπαρτων οικισμών που καλύπτουν σε μεγάλο βαθμό την προσβασιμότητα στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις του *Κάμπου* και των ανατολικών πλατωμάτων (**Εικ. 1**) και που αντιστοιχούν ενδεχομένως σε ομάδες ακτημόνων οικογενειών εξαρτημένων από τη γη που καλλιεργούσαν για λογαριασμό του γαιοκτήμονα (Bent 1885, 142: “The landlords of Therasia are, for the most part, absentees; they live over at Epanomerià and Pherà, and only their inferiors remain on the spot”).

Η αναφορά του Bent (1885, 143) σε καλλιέργεια κριθαριού στο νότιο τμήμα της νήσου, όπου συνάντησε γυναίκες να βόσκουν τις αίγες τους, συνάδει με την παραπάνω άποψη, καθώς αυτό είναι το πλέον ημιορεινό τμήμα με τα μεγαλύτερα σε μήκος και βάθος λαγκάδια του νησιού (**Εικ. 1**), και μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι εκεί συγκεντρώνονταν οι μικρές ιδιοκτησίες των Θηρασιωτών, σε αντίθεση με εκείνες των γαιοκτημόνων που θα καταλάμβαναν τον *Κάμπο* και τα πλατώματα στο ανατολικό τμήμα του νησιού. Η κατασκευή αναλλημάτων σε απομακρυσμένες και δυσπρόσιτες τοποθεσίες, πέραν της διαχείρισης των ομβρίων υδάτων και της αντιμετώπισης της διάβρωσης (Treacy & Denevan 1994; Αθανασίου, υπό έκδοση), συνδέεται με την οικειοποίηση του συγκεκριμένου χώρου, τη δημιουργία ενός τόπου επί του οποίου ο δημιουργός έχει κυριαρχικό

δικαίωμα χρησικτησίας. Μάλιστα, σε νομικό κώδικα της Σαντορίνης του 1797 αναγνωρίζεται και επίσημα το δικαίωμα αυτό (Ζέπος και Ζέπος 1962, 545). Γνωρίζουμε από προφορικές μαρτυρίες τουλάχιστον ένα παράδειγμα *πεζούλας* σε απόκρημνη τοποθεσία στα γκρεμνά της Καλντέρας, την οποία κατασκεύασε ένας ακτήμονας χωρικός. Παρόμοιες περιπτώσεις οικειοποίησης και αναβάθμισης χαμηλής παραγωγικότητας εδαφών σε γεωγραφικά οριακές θέσεις γνωρίζουμε και από την αρχαιότητα (Krasilnikoff 2008). Η αναζήτηση καλλιεργήσιμης επιφάνειας οφείλεται ενδεχομένως σε μεγαλύτερο βαθμό στον αποκλεισμό από την διαθέσιμη γη, παρά στην ανεπάρκεια αυτής.

Η σχέση εξάρτησης από την θηραϊκή ελίτ διατηρήθηκε όταν αυτή εκβιομηχάνισε – τηρουμένων των αναλογιών– την εξόρυξη θηραϊκής γης μετά τα μέσα του 19ου αιώνα (βλ. Τζαχίλη 2006, 41). Η εξέλιξη αυτή προκλήθηκε από την αυξημένη ζήτηση για θηραϊκή γη εκ μέρους της εταιρείας κατασκευής και διάνοιξης της διώρυγας του Σουέζ, που ξεκίνησε το 1859. Η περιοχή *Κιμινάς* στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού διέθετε άριστης ποιότητας υλικό, καθώς βρισκόταν εκεί σε καθαρές αποθέσεις, ενώ παρείχε ιδανικές συνθήκες μεταφοράς στη θάλασσα, που βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση, κάτω από ένα απότομο μικρού σχετικά ύψους γκρεμό και με μεγάλο θαλάσσιο βάθος, ώστε να επιτρέπει την άμεση φόρτωση σε πλοία (βλ. Ρεϊζίδου, υπό έκδοση). Ξαφνικά η περιοχή αυτή της Θηρασίας έγινε κέντρο δραστηριότητας, προσφέροντας ευκαιρίες απασχόλησης για τους Θηρασιώτες.

Πιθανότατα, με τη συγκυρία αυτή συνδέεται η έντονη οικιστική ανάπτυξη που παρατηρείται στην Αγριλιά, τον πλησιέστερο στα ορυχεία κατοικούμενο τότε οικισμό. Παρά το πρόβλημα χρονολόγησης των οικισμών, η Αγριλιά διαθέτει ένα στοιχείο ενδεικτικό της χρονικής περιόδου της ανάπτυξής της. Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου (βλ. Γκουλιπούλου, Μολίδα & Νάση, υπό έκδοση), ένα οικοδόμημα πρωτοφανούς μεγέθους για το νησί που δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τη συγκέντρωση πληθυσμού και μια κάποια οικονομική ανάπτυξη, φέρει στο υπέρθυρο την χρονολογία 1887 τοποθετώντας το έτος θεμελίωσης πιθανότατα στη δεκαετία του 1870. Μία ακόμα ένδειξη αποτελεί η χαρακτηριστική για την Αγριλιά πολύ πυκνή κατοίκηση (βλ. και Bent 1885, 143): η αναλογία οικιών προς στρέμμα είναι 4:1 για την Αγριλιά, και μόλις 1,4:1 για τον Μανωλά και 1,36:1 για τον Ποταμό (Α. Δανιήλ, προσ. επικοινων.). Η οικιστική ανάπτυξη της Αγριλιάς φέρει τα χαρακτηριστικά της αστικοποίησης ενός αγροτικού οικισμού, φαινόμενο που παρατηρείται κατά την ίδια χρονική περίοδο κυρίως στην έντονα εκβιομηχανισμένη ευρωπαϊκή ύπαιθρο (Μπελαβίλας 2009, 13), παράλληλα με την υπερσυγκέντρωση εργατικού πληθυσμού και την υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης στις εργατικές συνοικίες (Marx 1976, 811-812; Engels 2005, 54).

Σύντομα, η ολοκλήρωση της διάνοιξης της διώρυγας του Σουέζ το 1869 και η διεθνής οικονομική ύφεση από το 1873, οδήγησε τα ορυχεία σε παύση εργασιών (Παπαστεφανάκη 2005, 41). Η δημογραφική αύξηση στη Θηρασία κατά τη διάρκεια λειτουργίας των ορυχείων αποτυπώνεται στις απογραφές με μια αύξηση κατά 4,65 % από το 1856 έως το 1861 και ακολούθως κατά 10,28 % από το 1861 έως το 1870, ενώ κατά τη δεκαετία που ακολούθηε τη διακοπή λειτουργίας των ορυχείων ο πληθυσμός μειώνεται κατά 10,43 % (Πίν. 1). Η εξέλιξη αυτή είναι χαρακτηριστική της αποβιομηχανοποίησης μιας περιοχής (Ivan & Horák 2011), όσο και ενδεικτική της προλεταριοποίησης μερίδας Θηρασιωτών. Ολόκληρες οικογένειες μετοίκησαν στο Λαύριο αναζητώντας εργασία στα μεταλλεία.

Η εγκατάλειψη του χώρου

Ο πληθυσμός έχει ανακάμψει ήδη τη δεκαετία του 1880. Αναμφίβολα, ο λόγος είναι η μαζική στροφή της αστικής τάξης της Σαντορίνης στη ναυτιλία προς το τέλος του 19ου αιώνα. Η Σαντορίνη, παρόλο που στερείται ασφαλών λιμένων, ανέπτυξε μία δυσανάλογη προς το μέγεθός της ναυτιλία, από τις μεγαλύτερες σε στόλο και χωρητικότητα στο Αιγαίο (Νομικός 1940; Ψύχας 1961 και 1971; Freese 2005, 31). Οι Θηρασιώτες ακολουθούν ως πλήρωμα στα πλοία των Θηραίων εφοπλιστών, και καθώς η εφοπλιστική βάση βρίσκεται στη Σαντορίνη και μάλιστα στην Οία, καθίσταται δυνατόν οι Θηρασιώτες να διατηρήσουν τις οικογένειές τους στη Θηρασία. Οι κάτοικοι που ήδη το 1889 αριθμούν 812, το 1896 φθάνουν τους 855. Σύντομα, όμως, οι συνθήκες αλλάζουν ξανά. Τα ατμόπλοια εκτοπίζουν από τους εμπορικούς δρόμους τα μικρής χωρητικότητας ιστιοφόρα του ελληνικού στόλου, προκαλώντας την κρίση στην ελληνική ναυτιλία των αρχών του 20ου αιώνα (1897-1907). Οι Θηραίοι εφοπλιστές αρνούνται να συνεταιριστούν για την αγορά ενός ατμόπλοιου (που κόστιζε περίπου όσο 30-40 ιστιοφόρα), αποδεικνύονται κατώτεροι των περιστάσεων και μένουν για σημαντικό διάστημα αδρανείς (Ψύχας 1961, 310). Οι Θηρασιώτες αρχίζουν να εγκαταλείπουν το νησί με τις οικογένειές

τους, μετοικώντας κυρίως στον Πειραιά, όπου συγκεντρωνόταν πλέον η ελληνική εφοπλιστική δραστηριότητα, και μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και η αναγεννημένη θηραϊκή (Ψύχας 1961, 311 και 1971, 298).

Εν τω μεταξύ, η αλλαγή στις προτιμήσεις των Ευρωπαϊκών αγορών όσον αφορά τα αλκοολούχα ποτά και ιδίως τα κρασιά μειώνει σημαντικά την εμπορικότητα του κρασιού της Σαντορίνης (Freese 2005, 37-39), και συνεπώς την αμπελοκαλλιέργεια. Η οικονομία της Σαντορίνης στρέφεται σε πιο αποδοτικές καλλιέργειες, όπως το τοματάκι και το βαμβάκι, που τροφοδοτούν με πρώτη ύλη τα νεοϊδρυθέντα κατά τον μεσοπόλεμο εργοστάσια τοματοπελτέ και κλωστοϋφαντουργίας των Θηραίων αστών, ενώ παράλληλα τα ορυχεία θηραϊκής γης εκσυγχρονίζονται και εξακολουθούν να αποτελούν βασικό οικονομικό παράγοντα. Η κατάρρευση της αμπελοκαλλιέργειας και η στροφή της θηραϊκής αστικής τάξης στη μεταποίηση, επέτρεψε στους ακτήμονες γεωργούς να αποκτήσουν μικρές ιδιοκτησίες και να αναλάβουν την αγροτική παραγωγή (Freese 2005, 44), ενώ οι γυναίκες προσέφεραν φθηνή εργασία στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας (Freese 2005, 42). Οι συνθήκες αυτές σταθεροποίησαν τον πληθυσμό, που ήδη από τις αρχές του αιώνα εμφανίζεται έντονα μειωμένος (Πίν. 1), αλλά η απειλή του ηφαιστείου που ξυπνά το 1928, ξανά το 1939-40 και δημιουργεί πανικό με τον ισχυρό σεισμό του 1956, οδηγεί σε νέα αθρόα έξοδο πληθυσμού (Σιγάλας 1961, 227), είτε προς τον Πειραιά, είτε προς τα μεταλλεία του Λαυρίου, όπου οι συγγενικές οικογένειες λειτουργούν ως πόλος έλξης.

Οι κάτοικοι εξακολουθούν να μειώνονται ταχύτατα κατά τις δεκαετίες 1950-1980, όπως συμβαίνει σε ολόκληρη την ελληνική επαρχία, λόγω των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης και της επακόλουθης αστυφιλίας. Οι Θηρασιώτες αριθμούν 233 το 1991, ενώ η Αγριλιά προσμετράται στους εγκαταλελειμμένους οικισμούς.

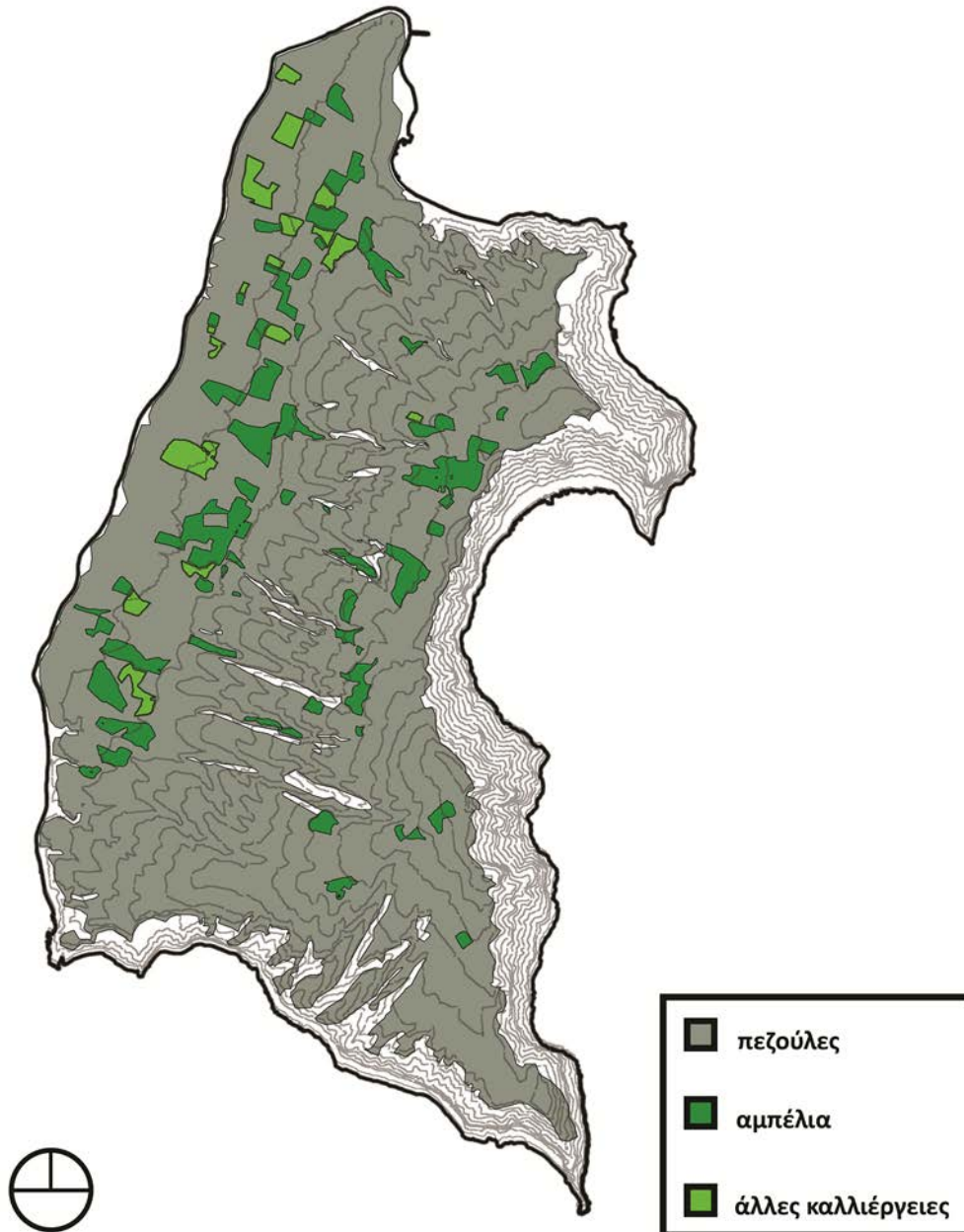
Η ανάκτηση (;) του χώρου

Έκτοτε παρατηρείται μικρή αύξηση του πληθυσμού (βλ. Πίν. 1), αν και οι απογραφές σε αγροτικές, με πολλούς αποδημούντες, περιοχές σαν τη Θηρασιά συνήθως παρουσιάζουν “φουσκωμένα” στοιχεία (είναι γνωστή η τακτική δήλωσης ως τόπο μόνιμης κατοικίας του τόπου καταγωγής για συναισθηματικούς λόγους). Ανεπίσημα, ο μόνιμος πληθυσμός της Θηρασιάς κατά τη τελευταία δεκαετία υπολογίζεται σε 210-220 άτομα που ανανεώνονται από τον επαναπατρισμό συνταξιούχων ναυτικών, οι οποίοι αφήνουν (σταδιακά) τον Πειραιά και επιστρέφουν για όλο και μεγαλύτερα διαστήματα στο νησί. Με πολύ αργούς ρυθμούς παρατηρείται κατά τα τελευταία χρόνια μια αύξηση των νέων οικογενειών, που πιθανότατα αναζητούν διέξοδο από την ανεργία στα αστικά κέντρα.

Η συνθήκη αυτή, θα ήταν αναμενόμενο να προκαλέσει αύξηση των καλλιεργειών, τόσο εκ μέρους των νέων κατοίκων, όσο και των παλαιών, που θα ήθελαν να αυξήσουν το εισόδημά τους επανεκκινώντας την καλλιέργεια σε παραμελημένα χωράφια. Και αυτά είναι πολλά: από τα 6.381.080 τ.μ. καλλιεργήσιμης έκτασης, σύμφωνα με την επιτόπια καταγραφή των χρήσεων γης, καλλιεργούνται μόλις 729.387 τ.μ. ή το 11,43 % αυτής (Πίν. 2 και Εικ. 3). Εξ αυτών, τα περισσότερα είναι αμπέλια (558.974 τ.μ. ή 76,64 % των καλλιεργειών), και παρόλο που ο αγροτικός τομέας της Θηρασιάς συνεχίζει να βασίζεται σε αυτά, παρουσιάζουν μείωση. Κατά τη δεκαετία 2004-2014 η αμπελοκαλλιέργεια παρουσιάζει μείωση με ρυθμό περίπου 3 % κατά μ.ο. ετησίως (Πίν. 3). Το παράδοξο αυτό φαινόμενο οφείλεται σε ένα εντελώς αστάθμητο παράγοντα: την εισαγωγή κατά την δεκαετία του 1990 του αγριοκούνελου, που έκτοτε πολλαπλασιάζεται με ραγδαίους ρυθμούς και προκαλεί τεράστιες καταστροφές στα αμπέλια.

Κάθε άλλο παρά αμελητέα είναι, ωστόσο, η στροφή κυρίως των νεότερων προς τον τουρισμό, φαινόμενο που αποτυπώνεται και στις απογραφές: ενδεικτική είναι η απογραφή από το 2001 μόνιμων κατοίκων στον Κόρφο (Πίν. 1), που ποτέ δεν αποτελούσε οικισμό, παρά μόνο αγκυροβόλιο του Μανωλά, έναν τόπο με περιστασιακή ανθρώπινη παρουσία. Ο Κόρφος αποτελεί σταθμό βραχείας παραμονής στο δρομολόγιο των ημερήσιων εκδρομών του ηφαιστείου, όπου λειτουργεί μικρός αριθμός επιχειρήσεων (εστιατορίων), στα οποία απασχολείται σημαντικός αριθμός Θηρασιωτών. Αποτελώντας πλέον ένα ισχυρό σημείο της οικονομίας του νησιού, η συχνότητα της ανθρώπινης παρουσίας εκεί έχει αυξηθεί δραματικά σε σχέση με την προ-τουριστική εποχή (Εικ. 4). Αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί η αύξηση του μόνιμου πληθυσμού του Ποταμού, που ανάκτησε τον πληθυσμό που είχε το 1971 (Πίν. 1). Αν και ο Ποταμός είναι προσανατολισμένος στον Κόρφο και σε μεγαλύτερη απόσταση από τον Κόρφο, η δημιουργία αμαξιτού δρόμου και η καθημερινή

προγραμματισμένη λειτουργία επιδοτούμενης θαλάσσιας συγκοινωνίας (που υπερτερεί σε χρόνο και κόπο έναντι των βενών (καλντερίμι με σκαλιά) που συνδέουν τον Κόρφο με τον Μανωλά) τη Ρίβας (του σύγχρονου λιμένα του νησιού) με τον Κόρφο, έχουν δημιουργήσει συνθήκες που προάγουν τον συσχετισμό Ποταμός-Κόρφος, έναντι του Μανωλάς-Κόρφος. Και πράγματι, οι μετακινούμενοι εργαζόμενοι στον Κόρφο είναι στην πλειονότητά τους κάτοικοι Ποταμού.



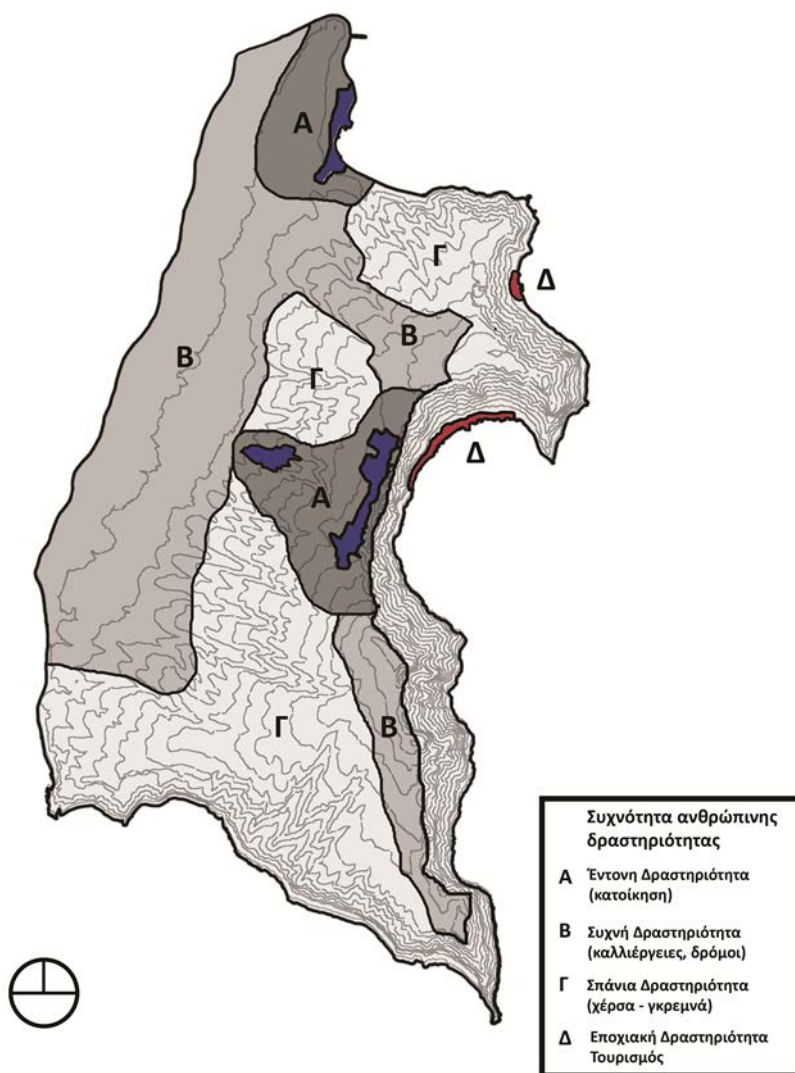
Εικ. 3. Η έκταση του διαμορφωμένου σε πεζούλες εδάφους της Θηρασίας και οι καλλιέργειες (2012-2014).

Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με τις μη πάντα συμφέρουσες τιμές των αγροτικών προϊόντων, έχουν μειώσει την αγροτική παραγωγή σε επίπεδα αυτοκατανάλωσης: η φάβα (*αρακάς*) και το τοματάκι, παλαιότερα βασικά εμπορικά προϊόντα της Σαντορίνης, πλέον παράγονται μόνο για να καλύψουν τις οικογενειακές ανάγκες, και το ίδιο ισχύει για την συλλογή σύκων και κάπαρης. Παράλληλα, η καλλιέργεια κριθαριού αντιστοιχεί σε μεγέθη ικανά να καλύψουν μόλις τη κτηνοτροφία, που αφορά λίγα μουλάρια και γαϊδούρια, καθώς και μικρές οικοσίτες ομάδες αιγών, βοοειδών και χοίρων.

Είναι σαφής η αποαγροτοποίηση της σύγχρονης θηρασιώτικης κοινωνίας και η στροφή στην παροχή υπηρεσιών (Κίζος & Σπιλάνης 2002, 449), όπως αποτυπώνεται και στη συχνότητα της ανθρώπινης δραστηριότητας που διακρίνεται πλέον σε τέσσερις αρκετά διακριτές ζώνες: την οικιστική, την αγροτική, την ύπαιθρο χώρα και την τουριστική (Εικ. 4). Ένα μεγάλο μέρος του νησιού είναι πλέον εκτός του οικονομικού χάρτη και με ελάχιστη ανθρώπινη παρουσία, ενώ έντονη δραστηριότητα εντοπίζεται, αν και εποχικά, σε πολύ περιορισμένους χώρους.

Πίν. 3. Η αμπελοκαλλιέργεια στη Θηρασιά, 2004-2014. Πηγή: Ένωση Συνεταιρισμών Αγροτικών Προϊόντων Θήρας και Θηρασίας (SantoWines).

	αμπέλια σε στρέμματα	ρυθμός μεταβολής
2004	528,5	
2005	533	1%
2006	510,5	-4%
2007	494,5	-3%
2008	478,5	-3%
2009	455	-5%
2010	468,5	3%
2011	430,5	-8%
2012	422,5	-2%
2013	420,5	-0,50%
2014	413	-2%



Εικ. 4. Οι ζώνες συχνότητας ανθρώπινης παρουσίας στη Θηρασιά.

Συμπεράσματα

Η άρρηκτη, μα ανισοβαρής σχέση της Θηρασίας με τη Θήρα, τόσο σε οικονομικό, όσο και σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο, αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της πορείας του νησιού κατά τους τελευταίους δύο αιώνες.

Κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα η Θηρασία, όπως και η Σαντορίνη και τα άλλα νησιά του Αιγαίου, γνωρίζει πληθυσμιακή αύξηση αντανακλώντας τον αναβαθμισμένο ρόλο που έχουν οι Κυκλάδες στα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σφυροέρας 1971, 103) και στις αρχές του Ελληνικού Κράτους (Δελένδας 2001, 290). Ωστόσο, η αύξηση του πληθυσμού δεν συνδέεται ασφαλώς με οικονομική ανάπτυξη για τους Θηρασιώτες, μεγάλο ποσοστό των οποίων ήταν ακτήμονες που εργάζονταν στα κτήματα Θηραίων γαιοκτημόνων. Όταν οι τελευταίοι δραστηριοποιούνται στις επιχειρήσεις και το εμπόριο κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι Θηρασιώτες εξακολουθούν να εξαρτώνται από την ζήτηση εργατικών χεριών (βλ. και Λειβαδάρας 2005, 126). Όταν η ζήτηση μειώνεται μειώνεται και ο πληθυσμός. Η κατάρρευση του εμπορίου κρασιού, η παύση λειτουργίας των ορυχείων και η ναυτιλιακή κρίση σηματοδοτούν την αρχή της μιας περιόδου σταδιακής πληθυσμιακής μείωσης που ολοκληρώνεται στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα.

Η δειλή πληθυσμιακή αύξηση που παρατηρείται τις δύο τελευταίες δεκαετίες στη Θηρασία οφείλεται κυρίως στον επαναπατρισμό συνταξιούχων Θηρασιωτών. Δεν λείπουν όμως και οι περιπτώσεις νεότερων που αναζητούν κατ' αρχήν φθηνότερο κόστος διαβίωσης, και έπειτα ευκαιρίες απασχόλησης, με σαφή προσανατολισμό προς τον τουρισμό. Ο αγροτικός τομέας δεν φαίνεται να αποτελεί επιλογή.

Ο τουρισμός, όμως, στη Θηρασία αναπτύσσεται ιδιόμορφα. Η μαζική προσέλευση είναι περιορισμένη χρονικά και σημειακή χωρικά εντοπιζόμενη στον Κόρφο, ένα μικρό μη οικιστικό χώρο. Η Θηρασία αποτελεί μια τουριστική στάση βραχείας παραμονής, παρά έναν αυτόνομο τουριστικό προορισμό, ενώ στις περιπτώσεις που ισχύει το δεύτερο, βρίσκεται σε συνάρτηση με τις συνθήκες που διαμορφώνει η σύγχρονη οικονομική κρίση, δηλαδή με τη μεγάλη απόκλιση μεταξύ των οικονομικών τάξεων. Συγκεκριμένα, παρατηρείται μια τάση προς δημιουργία πολυτελών ξενοδοχειακών μονάδων, προσανατολισμένων στον τουρισμό πολυτελείας και την απομόνωση των επισκεπτών, ιδιοκτησίας, φυσικά, μη Θηρασιωτών.

Ευχαριστίες

Ευχαριστίες οφείλονται στις Κλαίρη Παλυβού και Ίριδα Τζαχίλη για την εμπιστοσύνη και την υλική και ηθική υποστήριξη, στην Άλκηστη Δανιήλ που πρόθυμα και άμεσα μοιράστηκε στοιχεία της έρευνάς της για τους οικισμούς της Θηρασίας, στον Χρήστο Αλεξανδρή και τον παπα-Ηλία Συρίγο για την πρόσβαση σε στατιστικά στοιχεία του Αγροτικού Συνεταιρισμού Θηρασίας, στην Emeri Farinetti για την άδεια χρήσης του χάρτη κλίσεων εδάφους του νησιού, καθώς και στον Νεκτάριο Συρίγο για τη σημαντικότερη βοήθεια που προσφέρει πάντα.

Βιβλιογραφία

- Bent, J.Th. 1885. *The Cyclades: or life among the insular Greeks*. Longmans, Green and Co., London.
- Engels, F. [1845] 2005. *The condition of the working-class in England in 1844*. Transl. F.K. Wischnewetzky. Gutenberg, London.
- Foxhall, L. 1996. Feeling the earth move: cultivation techniques on steep slopes in classical antiquity. Shipley, G. and Salmon, J. (eds.), *Human Landscapes in Classical Antiquity, environment and culture*. Routledge, London and New York, pp. 44-67.
- Freese, C.C. 2005. *The role of wine production in the changing structure of an island economy: a case study of Santorini, Greece*. MA Thesis, University of Cincinnati.
- Ivan, I. and Horák, J. 2011. Population changes caused by industrialization and deindustrialization – comparison of Ostrava and Glasgow. *Geografický Časopis/Geographical Journal* 63.2, 113-132.
- Krasilnikoff, J.A. 2008. Attic φελλεύς. Some observations on marginal land and rural strategies in the Classical period. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 167, 37-49.
- Marx, K. [1867] 1976. *Capital. A critique of political economy*, vol. I. Transl. B. Fowkes. Penguin and New Left Review, London.
- Perelman, M. 2000. *The Invention of Capitalism. Classical political economy and the secret history of primitive accumulation*. Duke University Press, Durham and London.

- Richard, F. 1657. *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable a Sant-Erini, Isle de l'Archipel, depuis l'établissement des Peres de la Compagnie de Iesus en icelle*. Sebastian Cramoisy, Paris.
- Smith, N. 1984. *Uneven Development: Nature, capital and the production of space*. Basil Blackwell, Oxford.
- Treacy, J.M. and Denevan, W.M. 1994. The creation of cultivable land through terracing. Miller, N.F. and Gleason, K.L. (eds.), *The Archaeology of Garden and Field*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, pp. 91-110.
- Αθανασίου, Κ. υπό έκδοση. Ξερολιθιές και πεζούλες στη Θηρασιά. Παλυβού, Κ. και Τζαχίλη, Ι. (επιμ.), *Θηρασιά, μία διαχρονική διαδρομή*.
- Γκουλιοπούλου, Β., Μολίδα, Ο. και Νάση, Μ. υπό έκδοση. Οι εκκλησίες της Θηρασιάς: ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Αγριλιά. Παλυβού, Κ. και Τζαχίλη, Ι. (επιμ.), *Θηρασιά, μία διαχρονική διαδρομή*.
- Δανιήλ, Α. και Ζαχαράτος, Α. υπό έκδοση. Η αρχιτεκτονική μιας τυπικής οικιστικής μονάδας στην Αγριλιά. Παλυβού, Κ. και Τζαχίλη, Ι. (επιμ.), *Θηρασιά, μία διαχρονική διαδρομή*.
- De Angelis, M. 2013. *Κοινά, περιφράξεις και κρίσεις*. Μτφρ. Σ. Παπάζογλου και Χ. Τσαβδάρογλου. Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη.
- Δε Κιγάλλας, Ι., 1850. *Γενική Στατιστική της νήσου Θήρας*. Τύποις Γ. Μελισταγούς Μακεδόνο, Εν Ερμουπόλει.
- Δελένδας, Ι. 2001. Ταξιδιώτες του 17ου-19ου αιώνα στη Σαντορίνη. Δανέζης, Ι.Μ., (επιμ.), *Σαντορίνη: Θήρα, Θηρασιά, Ασπρονήσι, Ηφαίστεια*. Αδάμ-Πέργαμος, Αθήνα, σελ. 289-300.
- Δημητρόπουλος, Δ. 2004. *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος - αρχές 19ου αι.* Τετράδια Εργασίας 27. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.
- ΕΤΕ 1997 = *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Εκατόν πενήντα πέντε χρόνια παρουσίας στη Θήρα, 1842-1997*. Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα.
- Ζέπος, Ι. και Ζέπος Π., (επιμ.), [1931] 1962. *Jus Graecoromanum*, τ. 8, μέρος III, *Συλλογή Τοπικών Ελληνικών Εθίμων*. Scientia Aalen, Aalen.
- Ζέη, Ε. 2005. Πατητήρι και πιεστήριο: διαφορετικές κοινωνικές ιστορίες του αμπελιού στα νεότερα χρόνια. Πίκουλας, Γ.Α. (επιμ.), *Επιστημονικό συμπόσιο: Οίνον ιστορώ. Θλιπτήρια και πιεστήρια. Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγκανα. Μέγαρο, 23 Οκτωβρίου 2004*. Αθήνα, σελ. 199-213.
- Καφούρος, Μ.Ε. 2001. Γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, μελισσοκομία, και υδάτινοι πόροι. Δανέζης, Ι.Μ. (επιμ.), *Σαντορίνη: Θήρα, Θηρασιά, Ασπρονήσι, Ηφαίστεια*. Αδάμ-Πέργαμος, Αθήνα, σελ. 477-487.
- Κίζος, Θ. και Σπιλάνης, Ι. 2002. Ελκυστικότητα της υπαίθρου σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές (Less Favored Areas, LFA's): η περίπτωση της Λέσβου. *Πρακτικά του 6ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, τόμος Ι. Φυσική Γεωγραφία, Ανθρωπογεωγραφία, Γεωγραφική εκπαίδευση*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σελ. 447-455.
- Λειβαδάρας, Ρ. 2005. Η ιστορική διαδρομή, η εκμετάλλευση και η κοινωνική διάσταση των ορυχείων της Σαντορίνης. *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19ος-20ος αιώνας, Μήλος 3-5.10.2003*. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σελ. 115-127.
- Μπελαβίλας, Ν. 2009. Το Αιγαίο των ορυχείων. Γεωγραφία των νησιωτικών μεταλλευτικών εγκαταστάσεων. Μπελαβίλας, Ν. & Παπαστεφανάκη, Α. (επιμ.), *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*. Μέλισσα, Αθήνα, σελ. 56-69.
- Μπίστης, Α.Ε. 1967. Ο πληθυσμός των Κυκλάδων. Δημογραφική κίνησης μιας εκατονταετίας, 1861-1961. *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδολογικών Μελετών ΣΤ'*, 30-56.
- Νομικός, Α.Ν. 1940. Η Θηραϊκή ναυτιλία. Δανέζης, Μ.Α. (επιμ.), *Σαντορίνη. Γενική έκθεσις της γεωλογικής, ιστορικής, κοινωνικής, οικονομικής, τουριστικής και πολιτιστικής εν γένει εξέλιξως της νήσου*. Τύποις "Γραφικών Τεχνών" Α. Διαλησμά, Αθήνα, σελ. 225-226.
- Παλυβού, Κ. υπό έκδοση. Φανερή και κρυμμένη οίκηση στη Θήρα και τη Θηρασιά. Παλυβού, Κ. και Τζαχίλη, Ι. (επιμ.), *Θηρασιά, μία διαχρονική διαδρομή*.
- Παπαμανώλης, Ι.Θ. 1932. *Η νήσος Θήρα = Σαντορίνη. Εντυπώσεις και αναμνήσεις*. Τύποις Ιωάν. Σορώτου-Τσαμαδού, Εν Πειραιεί.

- Παπαστεφανάκη, Α. 2005. Εξορυκτικές επιχειρήσεις και εργασία. Η περίπτωση του Αιγαίου (1860-1960). *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19ος-20ός αιώνας, Μήλος 3-5 Οκτωβρίου 2003*. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, σελ. 27-47.
- Ρεϊζίδου, Ε. υπό έκδοση. Τα ορυχεία θηραϊκής γης στη νότια Θηρασία. Παλυβού, Κ. και Τζαχίλη, Ι. (επιμ.), *Θηρασία, μία διαχρονική διαδρομή*.
- Σιγάλας, Κ.Ι. 1961. Γεωργοοικονομική θέσις και ανάπτυξις της νήσου Σαντορίνης. *Ζήνων* 21, 227-233.
- Σφυροέρας, Β. 1971. Οικονομικά της Σαντορίνης κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Δανέζης, Μ.Α. (επιμ.), *Σαντορίνη*. Αθήναι, σελ. 103.
- Τζαχίλη, Ι. 2006. *Οι αρχές της Αιγαιακής Προϊστορίας. Οι ανασκαφές στη Θήρα και τη Θηρασία τον 19ο αιώνα*. Η Καθημερινή, Αθήνα.
- Ψύχας, Ν.Κ. 1961. Η Θηραϊκή ναυτιλία (Συνοπτική ιστορική επισκόπησις και συμβολή της εις την πρόοδον της νήσου). *Ζήνων* 21, 307-314.
- Ψύχας, Ν.Κ. 1971. Η Θηραϊκή ναυτιλία (Συνοπτική ιστορική επισκόπησις και συμβολή της εις την πρόοδον της νήσου). Δανέζης, Μ.Α. (επιμ.), *Σαντορίνη*. Αθήναι, σελ. 295-300.